

26. Сокіл В. В. Історико-героїчні перекази українців: генеза, структура, поетика : автореф. дис... д-ра філол. Наук : 10.01.07 / В. В. Сокіл ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2005. – 34 с.
27. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1798–1916. Вип. 1–4 : бібліогр. покажч. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Київ, 1996–2001.
28. Україномовна книга, 1808–1923: бібліогр. покажч. : в 2 вип. / Нац. парламент. б-ка України. – Київ, 1996–1998.
29. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. документів і матеріалів. – Київ, 2013. LXII, 810 с.

Кароева Т. Р. Основные каналы ознакомления украинского общества второй половины XIX – начала XX в. со своей историей

В статье характеризуются основные каналы ознакомления украинцев с национальной историей во второй половине XIX – начале XX вв. на подростовских этнических землях. Этими каналами были: устное народное творчество (основной канал коммуникации между поколениями в рамках традиционного общества), визуальные образы (иконы, народные картины, лубочные картинки), книжная продукция (основной канал передачи опыта на этапе модернизации общества). Определены основные сюжеты и личности, которые массово популяризировались в исследуемый период. Указаны основные перспективные направления научных исследований в рассмотренной проблеме.

Ключевые слова: устное народное творчество, визуальные образы, книжная продукция, коммуникация, исторические сюжеты, исторические фигуры.

Karoyeva T. R. The Main Channels through Which Ukrainian Society Got Acquainted with Its Past in the Second Half of 19th – Early of 20th Century

The article deals with the main channels through which Ukrainians who lived in their ethnic lands under the Russian Empire in the second half of 19th – early of 20th century were exposed to their national history. Those included folklore (the basic communication channel of the traditional society), visual images (icons, paintings, Lubok prints) and printed matter (the basic communication channel of modern society). Key plots and characters popularized within the period referred to above have been determined and main prospective research directions in the area under study have been indicated.

Keywords: folklore, visual images, printed matter, communication, historical plots, historical personalities.

С. М. Куделко

**ПРОБЛЕМИ КОРДОНІВ СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ІСТОРІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ**

Статтю присвячено проблемі політичних кордонів і етнічних рубежів між українцями і росіянами в ареалі історико-географічного регіону «Слобідська Україна». Робиться висновок про те, що існуючий ментальний конфлікт розуміння цих кордонів між двома найбільшими слов'янськими народами став однією з передумов сучасної кризи відносин між Україною і РФ.

Ключові слова: Слобідська Україна, політичні та етнічні кордони, історіографія, масова свідомість.

В останні роки увага громадськості прикута до Сходу України і, перш за все, до Донбасу. У центрі нашого сюжету – історіографічні сюжети та уявлення масової свідомості про українсько-російське прикордоння в історико-географічному регіоні України, який отримав назву «Слобожанщина». Цей край охоплює більшу частину сучасних Харківської області, половину Сумської, а також окремі райони Полтавської, Донецької та Луганської областей України, а з боку Російської Федерації – частини Белгородської, Воронежської та Курської областей. Дана історико-географічна область сформувалася однією з останніх в домодерну епоху і є яскравим прикладом так званого «наскрізного контакту» двох найбільших слов'янських етносів – росіян і українців. Багато проблем взаємодії і взаємовпливу цих народів у регіоні були розглянуті в працях Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, А. Г. Слюсарського та ін. [2; 18; 15 та ін.]. Однак, як зазначають українські фахівці: «... історія становлення північно-східного кордону з'ясована ще недостатньо глибоко» [12, с. 26]. Ми ж хочемо зосередити нашу увагу на працях істориків, а також краєзнавців, що репрезентують певну колективну свідомість, яка сформувалася на цій території.

Уявлення українців кінця XX – XXI ст., які проживають в краї, про росіян, а останніх про українців – результат тривалого, 400-річного їх безпосереднього контакту, а також впливу літературних (в т. ч. історичних) праць, творів мистецтва і т. д. Ці образи склалися довго і є досить стійкими. Вони зафіксовані багатьма джерелами. Не розглядаючи © Куделко С. М., 2016

спеціально весь спектр фронтальних взаємин двох народів, що в значній мірі вже зроблено нашими попередниками [Див. 10, 21, 25 та ін.], звернемося лише до одного питання: уявлення про кордони між народами і країнами на даній території у українців і росіян, що її населяють.

При всій схожості і навіть, до певної міри, ідентичності цих етносів¹, які проживають тут, відзначимо серйозний розрив у свідомості двох народів щодо формування рубежів між ними і їх легітимності.

Український народ в основному сформувався в умовах відсутності власної держави на території Речі Посполитої в XIV – XVI ст. Слобідську Україну вихідці з Середньої Наддніпрянщини і Західної України стали активно заселяти в XVII ст., особливо під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657). Хвилі переселенців досягли річок Сіверського Дінця та Оскола, і навіть Дона, а, в ряді випадків, українські поселення з'явилися і на лівобережжі цієї річки, були заселені широкі території на Північному Кавказі. Таким чином, в етнографічному плані, Слобідська Україна охоплює обширні землі від верхів і в лівих припливів Дніпра (річки Ворскла, Сейм, Псел та ін.) і до Дону. З цього моменту починаються певні розбіжності в розумінні меж і кордонів між двома етносами.

Територія майбутньої Слобідської України з початку XVI ст. (з часу правління Івана III) стала поступово включатися в межі Великого князівства Московського, а потім Московського царства². Землі ці називалися «Диким полем» через свою незаселеність і прикордонне розташування між християнськими країнами і мусульманськими державами-спадкоємцями Золотої Орди (Кримське ханство, Ногайська орда та ін.)³. З точки зору росіян, українці прийшли на територію Московської держави і розселилися тут згідно царським наказам⁴, а з точки зору багатьох українців, вони освоювали Дике поле – незаселену частину Південно-Східної Європи, яка лише номінально входила до складу Московії (по суті, відносилися до неї тільки на карті).

¹ Генетична спорідненість, спільність релігії, наявність багатьох сторінок спільного минулого, близькість мов і т. д.

² Першим таким актом було Благовіщенське перемир'я між Москвою і Литвою 1503 р. Саме з цього року до складу Великого князівства Московського увійшла територія, на якій в середині XVII ст. був заснований Харків.

³ Дике поле територіально охоплювало простір між Доном, верхів'ям Оки і лівими притоками Десни і Дніпра.

⁴ Переселенці зберегли свій козацько-полковий устрій і утримували його понад сто років (4 покоління), поки реформи Катерини II не ліквідували в краї особливості місцевого самоврядування.

Український народ протягом століть рухався в напрямку створення своєї самостійної держави¹. Вона, за логікою ідеологів української суверенності, мала включати всі населені українцями землі. У відчаї від поразки Української революції, Є. Х. Чикаленко у 1920 р. писав: «... я вважаю, що ліпше було б, якби більшовики захопили під свою владу всю нашу етнографічну територію, від Кавказу до Угорщини. Під їх владою народ наш міг би на свої кошти утримувати просвітні інституції, а в боротьбі проти комуністичного ладу швидше дійшов би до становища нації» [22, с. 467 та ін.].

З Центральною, Західною та Закарпатською Україною питання видається більш ясним: українці – нащадки Київської Русі, а ці землі були захоплені литовськими, польськими та угорськими феодалами в XII – XIV ст. Російська історіографія, як і українська, теж не погоджувалася і не погоджується із захопленням західних земель Київської Русі поляками, литовцями і угорцями, але аж ніяк не ставила під сумнів законність своїх державних кордонів в цій частині Московського царства.

Відносно Слобідської України справа виглядає інакше. Українці (як і росіяни) не проживали на цих територіях до включення їх до складу Московії. Проблема загострилася наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з підйомом національно-культурної самосвідомості українського народу (потужною хвилею «українського відродження»). У центрі дискусії опинився провідний вчений-історик Слобожанщини Д. І. Багалій (1857–1932). Він висловив ідею про те, щоби розглядати переселення українців на дану територію як повернення на свою давню вітчизну [4, с. 15 та ін.]². Дійсно, ця територія (раніше — земля східнослов'янського племінного союзу сіверян) входила до складу Київської Русі, а потім, до Батиева погрому (1239–1241 рр.), перебувала в складі Переяславльського (Переяславського), Новгород-Сіверського та, частково, Чернігівського князівств.

Росія також вважає себе спадкоємицею Київської Русі. Починаючи з Івана III, урядом підкреслювалася ідея збирання всіх «руських» земель навколо Москви. Не маючи власних державних кордонів, українці, в

¹ У географічному плані українці, в процесі свого розвитку, рухались на схід і південь, росіяни також освоювали протягом століть східні і південні від Волзько-Окського межиріччя території, на яких проходили основні процеси зародження та становлення даної етнічної спільності. У своєму русі народи повинні були зустрітись, що і сталося в XVI – XVII ст.

² Він називає територію Слобідської України «дідиною» слобожан, а давніх русичів Чернігово-Переяславської землі — їх прадідами, називає територію краю «res nullius» («нічийна річ») [4, с. 20].

особі їх політичних діячів та істориків, закономірно вважали політичні кордони, які існували в пізньому середньовіччі (і в подальшому) нелегітимними. В. Кубійович, наприклад, писав: «Ми окреслюємо Україну як територію, яку сьогодні заселяють українці, себто як українську національну територію без оглядки на те, до складу яких держав вона входить» [7, с. 17].

Після розпаду СРСР і отримання Україною і Росією суверенітету в 1991 році, проблема загострилася. У нових умовах частина українських істориків стала активно висувати і доводити ідею про те, що, насправді, Дике поле — це лише умовлядна конструкція або історичний міф, а населення (нащадки жителів домонгольської Русі), хоча і в дуже незначній кількості, було присутнє тут принаймні до кінця XIV ст. Наприклад, краєзнавець Л. І. Щибря саркастично пише: «Видав московський цар указ побудувати фортецю в якомусь місті, ось вам і дата заснування, скріплена печаткою. А на те, що там жили люди раніше, просто заплющували очі» [24, с. 5 та ін.]. Не кажучи про це прямо, а в контексті, дослідники висувують ідею про те, що це вціліле, хоча й незначне населення, було українським. У вітчизняній історіографії вже з'явилися праці, в яких доводиться безперервна заселеність цього краю аж до появи переселенців з Середньої Наддніпрянщини (див., наприклад, роботу Б. А. Шрамка та В. В. Скирди). Зокрема, ці автори стверджують: «Город Донець-Харьков существовал непрерывно со времени своего появления в раннеславянскую эпоху и никогда не превращался в поселение дикарей на пресловутом «диком поле». Если внимательно и непредвзято проанализировать даже давно известные документальные источники XVII века, то станет ясно, что и они, как и археологические материалы, подтверждают существование неразрывной культурно-исторической связи нового и предшествующего поселения» [23, с. 49]. Втім, відзначимо, що термін «Дике поле» аж ніяк не вигадка істориків, а визначення, що постійно зустрічається в джерелах. Він міцно закріпився і в історіографії. Наприклад, Н. Д. Полонська-Василенко пише: «В XIV ст. територія ця одержала назву «Дике поле» [15, с. 106]¹. Ця назва вийшла з ужитку лише наприкінці XVIII ст.

Німецько-угорський історик доби Просвітництва Й.-Х. Енгель пише: «Цар дуже добре прийняв цих [українців – С. К.] людей приділив їм осідки в околицях Белгорода — у напрямку до Кримського степу — необхідні, але наділені багатьма природними дарами землі, та погодився на збереження за ними майже всіх вольностей українських козаків.

¹ Посилання зроблене на цього історика саме тому що Н. Д. Полонська-Василенко – уродженка Слобідського краю і мала добре уявлення про його історію.

Так за короткий час із нічого виникли квітучі слободи: Охтирка, Суми, Харків, Ізюм та Острогозьк (або Рибне)...» [5, с. 242–243].

Джерело XVIII ст. «Описи Харківського намісництва» повідомляє: «А восточная княжения Киевского страна, т. е. сия самая, на которой после слободские полки поселились, пребыла около 400 лет необитаемою пустынею, где от востока и юга набеги татарские одним только зверям, птицам и пресмыкающимся не могли воспятить обиталища» [14, с. 17]. У документі підкреслюється шкода, яку завдавали господарствам слобожан ведмеді та інші хижі тварини [14, с. 38]. Проте, укладачі видання – дослідники В. О. Пірко і О. І. Гуржій не погодилися з такою характеристикою місцевості і послалися (як доказ того, що деяке населення тут з'явилося наприкінці XVI ст.), на роботу А. Г. Слюсарського 1964 р. [16, с. 32–33]. Ці історики стверджують, що в описі перебільшені наслідки запустіння руських земель, що входили до складу Золотої Орди [14, с. 194]. При цьому, ніяких посилань на джерела, які б спростовували це «перебільшення», автори не наводять.

Підкреслюючи дику, первісну природу краю, Д. І. Багалій, наприклад (посилаючись на джерела), пише, що тут зустрічались не лише дикі коні (тарпани), олені, рисі, росомахи, але й зубри. Ніяких місцевих жителів він не згадує. Він пише: «Цар Борис Годунов збудував дуже далеко на півдні, на Донцеві, недалеко од Святих гір місто Цареборисов... Якось дивно, що так далеко в самій південній частині Слобожанщини, в котрій тоді не було ще жодного осілого міста...» [4, с. 20]. Варто зазначити, що в джерелах описана природа, звертається увага на рідкісних тварин, на дуби у декілька обхватів, проте зовсім не згадується якесь місцеве слов'янське населення.

В узагальнюючій статті В. О. Щербака «Дике поле» у сучасній 10-томній «Енциклопедії історії України» мова йде лише про «військово-трудова колонізація регіону козацтвом» на незаселеній території [6, с. 381].

У багатьох працях підкреслюється прикордонне розташування Слобожанщини. «На схід від Гетьманщини на кордоні з Московією, – стверджують сучасні автори — розпросторилися незаймані землі» [13, с. 145].

Російський народ, який має 500-річний досвід державного життя (і завжди в багатонаціональних країнах), розглядає кордони, перш за все, як політичні межі, а не як лінії розмежування етнічних зон. Українці, які протягом століть прагнули до державності, природно пов'язували її з включенням в майбутню Українську державу всіх (або більшості)

українських етнічних територій¹. Показово, наприклад, що І. Б. Усенко в словнику-довіднику «Українське державотворення» (1997 р.) відзначає, що: «Слобідська Україна тільки формально підпорядковувалася гетьману...» [20, с. 26]. Дане твердження – елемент теорії збирання українських земель Козацькою державою. Між народами та їх репрезентантами – істориками та ідеологами виник конфлікт – спочатку ментальний, а потім і реальний.

Специфічність слобожанської, «паралельної» іншим місцевим українським, історії виділяє її з-поміж інших таких наративів, наприклад, Волині, Буковини, Галичини та інших історико-географічних регіонів України. Цю специфіку краю не враховують автори узагальнюючих праць, в т. ч. підручників, навчальних та довідкових видань з історії України, які генеральну лінію захоплення і розподілу українських (давньоруських) земель низкою держав Східної Європи механічно переносять і на територію Слобідської України [Див.: 11 та ін.]. Так, автори зазначеного довідника приєднання Чернігово-Сіверської землі і Смоленщини на початку XVI ст. до Москви розглядають у розділі «Українські землі під владою іноземних держав у XIV – XVI ст.»². Але якщо професійні історики, перш за все Слобожанщини, досить чітко уявляють собі хід історичних подій, то серед населення (та у частини місцевих краєзнавців) побутує його спотворена картина [Див.: 24 та ін.].

По суті, і українці, і росіяни, розглядають цей регіон як спадок від Київської Русі. При цьому, пальма першості за територіальним приєднанням («возз'єднанням») даних земель, побудова ліній укріплень (меж) належить Москві, а масове заселення і освоєння краю — українцям. Але не тільки це. Українські козаки («черкаси»), перебуваючи на царській службі, обороняли південні кордони Московії від частих набігів кочовиків. Д. І. Багалій слушно зауважував, що для оборони і закріплення краю московські сторожі були неспроможні, потрібне було постійне населення [3, с. 108 та ін.]. Підсумовуючи свій досвід дослідження краю і України в цілому, він наголошує: «Нехай усім народам живеться вільно на Україні, але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають, що не може бути зневажений на своїй рідній землі ... той Український народ,

¹ Наприклад, В. Я. Старосольський наголошував: «... справа національної держави се справа нації як цілості...». (Див.: Старосольський В. Я. Теорія нації / В. Я. Старосольський — К.: «Вища школа», 1998. — 157 с.) та ін.

² Однак, параграф, де розглядаються події, автори назвали «Боротьба московських князів за спадщину Київської Русі».

котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом» [4, с. 5].

Що переважає? Звичайно ж, однозначне рішення даного питання може лише загострити конфлікт. Його здатні вирішити лише порозуміння і компроміс обох сторін, що почасти і передбачає концепція «еврорегіонів».

1. Багалей Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины / Д. И. Багалей. – Х., 1893. – 176 с.
2. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI – XVIII вв., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем : в 2-х т. / Д. И. Багалей. – Х., 1886–1890. – Т. 1–2.
3. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887. – 614 с.
4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1990. – 250 с.
5. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / Й.-Х. Енгель. – Х., 2014. – 640 с.
6. Енциклопедія історії України. Т. 2. – К., 2004.
7. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 2 томах. – К. 1994. – Т. 1. – 400 с.
8. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1969. – 304 с.
9. Загоровский В. П. Воронежский край с древнейших времён до конца XVII в. : документы и материалы по истории края / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1976. – 192 с.
10. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1980. – 238 с.
11. Історія України. Новий довідник. – К., 2008. – 736 с.
12. Кузьменко В. Б. До історії формування північно-східного та східного кордонів України (1917–1925 рр.) / В. Б. Кузьменко // Університетські наукові записки. — Хмельницький, 2005. – № 4 (16). – С. 26–30.

13. Мицик Ю. А. Історія України / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К., 2010. – 595 с.
14. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К., 1991. – 224 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
16. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – 460 с.
17. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Іст. нарис XVII – XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Х., 1954. – 280 с.
18. Старосольський В. Я. Теорія нації / В. Я. Старосольський. – К., 1998. – 157 с.
19. Сумцов М. Ф. Слобожани. Історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х.; Полтава, 1918. – 226 с.
20. Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К., 1997. – 560 с.
21. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – М., 1988. – 251 с.
22. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Х. Чикаленко. – К.; Нью-Йорк, 2005. – 640 с.
23. Шрамко Б. А. Рождение Харькова / Б. А. Шрамко, В. В. Скирда. – Х., 2004. – 118 с.
24. Щибря Л. Міфи та реалії української історії / Л. Щибря // Донеччина. – 2016. – 17 червня. – № 21 (15912).
25. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького / В. Юркевич. – К., 1932. – 188 с.
26. Юркевич В. Харківський перепис 1660 р. / В. Юркевич // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. 21. – К., 1928. – С. 130–173.

Куделько С. М. Проблема границ Восточной Украины: историографические заметки

Статья посвящена проблеме политических границ и этнических рубежей между украинцами и русскими в ареале историко-географического региона «Слободская Украина». Делается вывод о том, что существовавший ментальный конфликт понимания этих границ между двумя крупнейшими славянскими народами стал одной из предпосылок современного кризиса отношений между Украиной и РФ.

Ключевые слова: Слободская Украина, политические и этнические границы, историография, массовое сознание.

Kudelko S. The Issue of the Border of East Ukraine: Historiographical Notes

The article considers an issue of political borders and ethnic boundaries between Ukrainians and Russians in the area of the historical and geographical region «Sloboda Ukraine». It is concluded that the mental conflict in understanding of the boundaries between two largest Slavic nations became one of the backgrounds for the present crisis of relations between Ukraine and the Russian Federation

Keywords: Sloboda Ukraine, political and ethnic boundaries, historiography, mass consciousness.